

Kelemen János

Rousseau nyelvelméletéről*

Rousseau megértette, hogy századának egyik fő problémája a nyelv. Felismerte ugyanis, hogy azokat a kérdéseket, melyekre tőle és filozófustársaitól a felvilágosodás-kor választ követelt, nem lehetett a nélkül vizsgálni, hogy ne alkottak volna valamilyen képet a nyelv természetéről. Bizonyosság volt erre, hogy szinte mindegyik kortársa, aki az emberről, az ideák helyes rendjéről vagy a természet és a társadalom viszonyáról elmélkedett, a nyelv szerepéről és mibenlétéről is előadott valamilyen elméletet. Így tett többek közt Diderot, Maupertuis, Condillac, D’Alembert – hogy a hivatásos “nyelvészeket”, Du Marsais-t, Beauzée-t, Duclos-t és másokat ne is említsük.

Jórészt adva voltak tehát azok a kérdéscsoportok és elméleti alternatívák, amelyek keretei közt Rousseau megfogalmazhatta a nyelvre vonatkozó elgondolásait. Ott volt, mindenekelőtt, az előző század nagy filozófiai öröksége, melynek fontos részét alkották az ideák és a szavak viszonyáról alkotott racionalista és empirista-szenzualista elméletek. Ezek, mint ismeretes, a nyelvprobléma ismeretelméleti aspektusait állították a középpontba. Persze ott voltak, nem kisebb hatást gyakorolva, a kortársak, akik továbbgondolták és radikalizálták a karteziánus vagy locke-iánus elképzeléseket, ahogyan például Condillac tette Locke jel- és idea-elméletével. Másfelől jelen volt még, sőt az egész XVIII század folyamán töretlenül érvényesült, a Port-Royal-féle Grammatika és Logika hagyománya, mindvégig életben tartva az egyetemes és ésszerű grammatika eszméjét. S nem utolsó sorban ott volt Vico, aki – bár szinte teljesen ismeretlen maradt a maga századában – már csak azért is megemlítendő, mert a nyelv költői természetéről alkotott elméletével megelőzte Rousseau-t.

---

* Az alábbi tanulmányban tárgyalt kérdésekkel, így Condillac és Rousseau nyelvelméletével e sorok írója régebben kimerítően foglalkozott. Az itt csak futólag érintett részleteket illetően tehát egy korábbi munkájának “A gondolkodás analízise”, illetve “Rousseau nyelvelmélete” című fejezeteire utal (Kelemen 1977: 193-261; 261-300).

Vico természetesen azért előlegezhette meg Rousseau nyelvi spekulációit, mert historizáló gondolkodásával a születő korszellemet fejezte ki. Hiszen – annak ellenére, hogy a Port-Royal változatlan népszerűsége révén a nyelvészeti okoskodásban tovább élt még a karteizianizmus szelleme – a nyelvprobléma területén is megjelent, és csakhamar uralkodóvá vált a genetikus-történeti kérdésfeltevés. Sőt – éppen Rousseau a tanúnk –, a dolgok eredetére vonatkozó kérdések elterjedése és a genetikus magyarázatokra való hajlam erősödése jelentette az ösztönzést arra, hogy a filozófusok egyre inkább összekapcsolják nyelvelméleti és társadalomelméleti kutatásaikat. Jól látható ez az *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* lapjain, ahol Rousseau – részben Condillac hatására és részben a Condillacnak címzett bírálat formájában – többek közt azt a kérdést feszegeti, hogy a társadalom volt-e a nyelv előfeltétele vagy, megfordítva, a nyelv a társadalomé.

Rousseau életművében mindamellettt terjedelmileg nem sok helyet foglalnak el a nyelvvel kapcsolatos eszmefuttatások. Ráadásul, életében kinyomtatott írásai közül csak az előbb említett “második Discours”, az egyenlőtlenség eredetéről szóló pályamű néhány lapja tűnik relevánsnak. Az a műve, melyet egészében véve e kérdésnek szentelt, vagyis a nyelv eredetéről szóló *Essai*, nyomtatásban a szerző halála után jelent meg. Természetesen nem minden a terjedelem. Így már a közvetlen utódok számára is teljesen világos volt, hogy mennyire fontos volt Rousseau bekapcsolódása a nyelv eredetéről szóló vitába.

Az *Essai* posztumusz volta azonnal felveti a mű datálásának problémáját, melynek a szerző életművének belső egyensúlyát érintő kérdéseken kívül tartalmi vonatkozásai is vannak. A problémának némi drámai színezetet kölcsönöz az a tény, hogy úgy látszik, mintha a *Discours* és az *Essai* egy fontos ponton ellentmondának egymásnak.

A *Discours*ban ugyanis a szerző feltűnő módon félbeszakítja a nyelv eredetéről szóló fejtegetéseit. Nem tudván eldönteni, hogy mi volt előbb, lemond “ama nehéz probléma megvitatásáról, hogy mire volt nagyobb szükség, berendezkedett társadalomra a nyelvek

létrehozásához, vagy kialakult nyelvekre a társadalomalapításhoz”. Úgy tűnik, a kérdést nemcsak nehéznek, de megoldhatatlannak tartja, hiszen közvetlenül ezelőtt már kijelentette, hogy “a nyelvek nem születhettek meg és nem szilárdulhattak meg egyedül az ember erejéből” (Rousseau1755/1978: 107).

Míg a *Discours* kétséget hagy a felől, vajon a nyelv létrejöhetett-e természetes úton, az *Essai*ben szó sincs ilyen nehézségről. Rousseau itt kijelenti, hogy “a beszéd az első társadalmi intézmény”, s így “formája minden bizonnyal természeti okokra vezethető vissza”. (Rousseau 1781/2004: 1). Annak a jelentősége, hogy az *Essai* későbbi keletkezésű, abban állna tehát, hogy Rousseau tovább gondolkodott a problémán, s megoldást talált rá, legalábbis olyan megoldást, melyet ő elfogadhatónak tartott. Ellenkező esetben, vagyis annak a feltevésnek az alapján, hogy az *Essai* a *Discours*-t megelőző fiatalkori mű, viszont arra kellene gondolnunk, hogy a szerző visszalépett ettől a megoldástól, s általában is elvetette annak a lehetőségét, hogy a nyelv keletkezése pusztán természetes okokkal megmagyarázható.

Különféle, a szöveg belső összefüggésein alapuló megfontolások és bizonyos külső adatok amellet szólnak (Derrida 1967a: 243-272; Kelemen 1977: 261-263), hogy az *Essai* szövege, legalábbis végleges formájában, későbbre keltezhető, mint az 1755-ben megjelent *Discours*. Döntőnek bizonyul Rousseau egy sokáig lappangó írásának a tanúságtétele. Ez nem más, mint egy előszóvázlat ahhoz az 1763-ban tervbe vett, végül azonban meg nem jelent kötethez, mely az *Essai*-t is tartalmazta volna. Ebből az tűnik ki, hogy az *Essai* első szövegváltozata az egyenlőtlenség eredetéről szóló pályamű része volt, melyet a szerző terjedelmi okokból kihagyott, s melyet később különböző alkalmakkor, Rameau-val folytatott vitái során újra elővett és átdolgozott. A Rousseau-kritika mai állása szerint a szövegben három réteg különíthető el. Az első a *Discours* fogalmazása során született, s annak első verziójához tartozik. A második egy választervezet piszkozata 1755-ből Rameau egy írására,

mely Rousseau zenei nézeteit bírálta. A harmadik pedig egy 1761 körüli kiegészítés.¹ Bár a kiegészítések a zene problémáit érintik, az a fő, hogy még az első szövegréteg sem nyúlik vissza a *Discours* fogalmazása előtti időkre. Abból pedig, hogy Rousseau – mint láttuk – 1763-ban ki akarta adni az *Essai*-t, joggal arra következtethetünk, hogy később is magáénak érezte a benne kifejtett gondolatokat.

A fentiek alapján tehát elmondhatjuk, hogy azt az elméletet, melynek keretében a nyelv eredetére természeti magyarázatot próbált adni, Rousseau az *Essai* lapjain kifejtett formában véglegesnek tekintette. Vagyis a nyelv kérdésében nem a *Discours*-ban jelzett kétség volt az utolsó szava, hanem az az állítás, hogy a nyelv természeti okokra vezethető vissza.

Melyek az elmélet sarokkövei, s hol helyezhetők el azon a térképen, melyet Locke, Condillac, a Port-Royal vagy Vico nyelvfilozófiai elképzelései jelölnek ki?

Ha kifejezetten a nyelv *eredetére* vonatkozó érveket vesszük szemügyre, akkor az első nagy tájékozódási irány kétségtelenül az ész *versus* szenvedély tengelyén adódik. Ennek egyik pólusán a jelentés Descartes, Locke és mások által vallott “idea-elméletét” találjuk, amelynek az “idea-fogalom” különböző meghatározásaitól függő nagyon eltérő változataiban közös az állítás, hogy a szavak az ideák jelei, az ideák pedig a szavak jelentései. A nyelv eleve úgy jött létre, hogy az emberek jeleket alkottak *ideáik* megjelölésére. A kortárs filozófusok – köztük Condillac, Diderot, Buffon, Maupertuis, Turgot – aprólékos gondolat kísérletek segítségével igyekeztek feltárni, hogy ez hogyan mehetett végbe.² Világos, hogy ebből a perspektívából szemlélve a nyelv alapvetően kognitív természetű, hiszen fő funkciója szerint nem más, mint a gondolkodás tükrözése – vagy mint Condillac fejtegeti – “a gondolkodás analízise”. Rousseau elmélkedéseinek közvetlen kontextusát az elméletnek ez a condillac-i megfogalmazása alkotja, ami kitűnik a *Discours*-ban található polemikus megjegyzéseiből is.

¹ Ld. erről Droixhe 1978: 218-219 (jegyzet).

² Ilyen gondolat kísérlet Condillac megelevenedett szobra vagy elszigetelt embere, melyet a magyar olvasó az *Értekezés az érzetekről* című műből ismer (Condillac 1976: 11 skk). A szerző azonban egy korábbi művében használja fel az ötletet a nyelv keletkezésének egyik modelljeként (Condillac 1746/1947: 111).

A másik póluson a nyelv emocionális aspektusát hangsúlyozó felfogás áll, melynek klasszikus megfogalmazása Vicónak köszönhető. Eszerint a nyelv – kezdeti formájában – a szenvedélyek kifejeződése. Rousseau minden olvasója tudja, hogy ő is ugyanezt vallja: “a beszédet – olvashatjuk az *Essai* egyik fejezetcímében – elsőként nem a szükségletek, hanem a szenvedélyek hívták életre” (Rousseau 1781/2004: 6).

A szükségletek említése elvezet egy másik szembeállításához, melyet kissé modernizálva a funkcionalitás *versus* expresszivitás tengelyeként határozhatunk meg. Már a középkortól kezdve megfigyelhető a “szükség” és a “szükséglet” terminusok használata a nyelvről folytatott beszédben, vagyis elfogadott érv, hogy – mint Dante mondja – „mindenek közül egyedül az embernek adatott meg, hogy beszéljen, csupán neki szükséges az” (Dante 1962: 350).³ Ezzel szemben az állatok és az ördögök – esetleg az angyalok – azért nem beszélnek, mert szükségük sincs erre a képességre. Az ilyen érvelési módot ma a funkcionális magyarázatok körébe soroljuk.

Rousseau a funkcionalizmust – a nyelv *eredetének* magyarázatában – több okból és teljes egészében elveti. Egyik oka az, hogy ellenérzéssel tölti el a szükségletekre és a funkciókra történő hivatkozások racionalista és utilitarista jellege. Érve – vagy inkább ellenvetése – jelen esetben egyszerűen az, hogy specifikusan a nyelv esetében nem mutatható ki olyan funkció, mely szükségessé tette volna kialakulását, s így a funkcionális magyarázat egész egyszerűen nem működik: “Az első nehézség abban áll, hogy elképzeljük, mi módon válhatott szükségessé a nyelv. Hiszen az emberek nem érintkeztek egymással, és szükségük sem volt kölcsönös érintkezésre; s ha egyszer ez a találmány nem volt nélkülözhetetlen, fel sem fogható, hogy miért volt szükség rá és hogy mi módon vált lehetségessé” (Rousseau 1755/1978: 101).

---

³ "nam eorum que sunt omnium soli homini datum est loqui, cum solum sibi necessarium fuerit" (Dante 1979: 32).

A nyelv emocionalitásának tétele a funkcionalitás tételével szembeállítva azt a jelentést veszi fel, hogy a nyelv *kifejeződés*: nem gondolataink és ideáink kifejezése, nem a dolgok reprezentálása, hanem egész bensőnk egyszerű, spontán, ösztönös kifejeződése. Ezt nevezhetnénk az *expresszivitás tételének*, mely egyértelműen kiolvasható az ilyen és hasonló megfogalmazásokból: “Az első emberi nyelv, a legegységesebb, a legerőteljesebb nyelv, az egyetlen, amire az embernek szüksége volt, mielőtt az a feladat hárult volna rá, hogy meggyőzze az egybegyűlt embereket, a természet kiáltása. E kiáltás valamilyen ösztön hatására szakadt föl az emberekből [...]” (Rousseau 1755/1978: 103).

A szükségletek és a szenvedélyek szembeállítása más megvilágításba kerül, amikor megfontolásaink körébe a gesztus *versus* hang, illetve általánosabb kitekintéssel, a vizualitás *versus* hangzás tengelyt is bevonjuk. Ebben a dimenzióban mintegy reprodukálódnak a funkcionalitás–expresszivitás tengely vizsgálatokor megfigyelt összefüggések. A gesztusnyelv egyike azoknak a témáknak, melyek Rousseau gondolatmenetét – az egyezésekkel és különbözőségeikkel együtt – közvetlenül Condillacéhoz kapcsolják.

Condillac az első, aki a nyelvet egy átfogó történeti hipotézis keretében a gesztusokból vezeti le, s a gesztusnyelvből a hangnyelvre való átmenetet részleteiben is megpróbálja rekonstruálni.⁴ Kísérlete két általános szemiotikai feltevést foglal magában. Egyrészt: a különböző érzékszervi modalitások – a szaglástól és a tapintástól kezdve a hallásig – egyaránt hordozói lehetnek az ideák kifejezésére és rögzítésére, illetve a gondolatok elemzésére alkalmas nyelvnek. Másrészt: a cselekvés során mutatott spontán gesztusok a “legtermészetesebbek”, s így a legalkalmasabbak arra, hogy jelekké váljanak. Az első nyelv tulajdonképpen nem is gesztusnyelv, hanem a “cselekvések nyelve”: langage d’action (Condillac 1746/1947: 60-61).

---

⁴ A nyelvészek ma is nagyra tartják Condillac spekulációit, hiszen a nyelv keletkezéséről folytatott vita azóta is kényszerűen sok spekulatív feltevést tartalmaz, és – mint a nyelvészet története R. H. Robins megjegyzi – a vita “sok tekintetben feltűnően hasonló nyomvonalon halad, mint Condillac idevágó nézetei” (Robins 1999: 176, jegyzet).

Mindez nagy hatással volt Rousseau-ra. Kiindulópontként ő is elfogadja az érzékszervi modalitások közömbösségének elvét: “a két érzékszerv közül, mellyel ténylegesen cselekszünk, egy is elég volna valamiféle nyelv megalkotásához” (Rousseau 1781/2004: 5). Ezt azzal a nagyon fontos megállapítással egészíti ki, hogy a nyelvet nem határozza meg közvetlenül a testi szervek felépítése: “a gondolataink közvetítését szolgáló módszer feltalálása kevésbé függ a szervektől, melyeket e közvetítéshez felhasználunk, mintsem attól a jellegzetesen emberi képességtől, mellyel e szerveket az adott cél szolgálatába állítjuk, és ha nem volnának ilyen szerveink, másokat használnánk ugyanerre a célra” (Rousseau 1781/2004: 5). A megállapítás nem teljesen újszerű, hiszen a papagájokkal már régóta példálóztak (köztük Descartes is) annak alátámasztására, hogy a hangképző szervektől függő fizikai tulajdonságok nem merítik ki a nyelv lényegét. Mégis úgy vehetjük, hogy a “jellegzetes emberi képességre” való utalás, mely döntő módon szabja meg az organikus adottságok felhasználásának irányát, igen pontosan fejezi ki, amit a nyelv kreativitásának nevezünk.

Rousseau a gesztusnyelvet nem szűkíti a “cselekvés nyelvére”, hanem – általánosabb értelemben – a “szemhez szóló” vizuális nyelvként fogja fel, ideértve a tárgyak és képek jelként való, kommunikatív használatát. S a vizuális nyelvet és a hangnyelvet nem egyszerűen történeti sorrendbe állítja, hanem *két külön nyelvként* fogja fel. Ezek után a szükségletek és a szenvedélyek ellentétét könnyű rávetítenie a vizualitás és a hallhatóság tengelyére. A tételt, hogy “a beszédet a szenvedélyek hívták életre”, szigorú értelemben a hangnyelvre kell érvényesnek tekintenünk, míg a gesztusok nyelvként való használatát a szükségletek magyarázzák: “Valószínű tehát, hogy a szükségletek alakították ki az első gesztusokat, és a szenvedélyek hívták elő az első hangokat” (Rousseau 1781/2004: 5).

A nyelv eredetének természetes magyarázatára irányuló törekvések a XVIII. században nyíltan vagy rejtve körkörösök voltak, s nem is lehettek mások. Rousseau ezt mindenkinél jobban érzékelte, amikor rámutatott arra a hibára, hogy a nyelv eredetének magyarázatakor

“átviszik a természetbe a társadalomból vett fogalmakat”, ahogyan Condillac elmélete is arra a feltevésre épül, hogy “a nyelv feltalálói már egy kialakult társadalomban éltek” (Rousseau 1755/1978: 101). Ez motiválta a *Discours*-ban megfogalmazott kétségeit, melyekről a fentebbiekben már szó esett.

A nehézség a kor gondolkodói számára már benne rejlett a feladat kitűzésében. Azt kellett a rendelkezésükre álló spekulatív eszközökkel az evolucionizmus előtti tudománytörténeti helyzetben megmutatniuk, hogy hogyan jöhetett létre a természetből az, ami ellentéte a természetnek, vagyis ami társadalmi, konvencionális, mesterséges és racionális. Azok előtt, akik a természeti előfeltételeket a nyelv és a társadalom valódi kezdetének próbálták elgondolni, vagyis nem fogadták el, hogy valamilyen nehezen tagadható (és a természetfölöttinek rést nyitó) töréspont legyen természet és társadalom között, a következő logikai lehetőségek maradtak nyitva. Vagy úgy fogták fel a kezdetet, hogy az már mindig elkezdődött, s belenyugodottak abba, hogy például “a beszéd – ahogyan Rousseau mondja – igencsak szükséges feltétele volt a beszédhasználat bevezetésének” (Rousseau 1755/1978: 104). Vagy vállalták a magyarázat körkörösségét, mégpedig nemcsak a nyelv és a társadalom kialakulásának a kérdésében, hanem abban a hasonlóan fogas kérdésben is, hogy a nyelv és a gondolkodás közül melyik volt a másiknak a feltétele: “mert ha az embereknek beszédre volt szükségük, hogy megtanuljanak gondolkodni, még nagyobb szükségük volt a gondolkodás képességére, hogy feltalálhassák a beszéd művészetét” (Rousseau 1755/1978: 102-103).

Amikor Rousseau a *Discours*-ban megfogalmazott kételyei ellenére tovább folytatta a kérdés vizsgálatát, kiegészítette, és kiadásra előkészítette az *Essai*-t, akkor nemcsak megtalálni vélte egy elfogadható elmélethez az utat, de vállalta a jelzett alternatívákat is. Ezért nem kerülhette el sem a körkörös okoskodást, sem azt, hogy – saját metodológiai figyelmeztetése ellenére – visszavetítse az emberit a természetbe (például látni fogjuk, hogy a

pitiét, a természetes szájalomérzést már az állatoknál is feltételezte). Így rászolgált Herder híres kritikájára, amely szerint Condillac “embert csinált az állatokból”, ő pedig “állatot az emberekből” (Herder 1772/1983: 192-193).

Az eredmény az lett, hogy a fogalmak körkörös sorát állította fel. Ezen az áron – mint Derrida rámutatott –, “egy zárt és eredeti, szigorúan körülhatárolt, autonóm” fogalmi mezőt hozott létre, mely megragadható tárgyat kínál az elmélet számára. A logikai *circulus vitiosus* és az általa meghatározott episztemológiai kör mintegy felfüggeszti a tényszerű leszármazás menetét és – újra Derrida szavait idézve – egy “ideális geneológiának” adja át a helyét, mely lényegében nem más, mint egy “strukturális leírás” (Derrida 1967b: 452).

A kör egymással oppozícióban lévő fogalompárokából épül fel, melyek egymásban reprodukálódnak. Anélkül, hogy a részleteket itt felidézhetnénk, s elemzésükbe belebocsátkozhatnánk,⁵ a természet (eredet) és társadalom (történelem, hanyatlás) kettősségére sorban ráépülnek a következő kettősségek: Dél (déli nyelvek) és Észak (északi nyelvek), szenvedély és szükséglet, hang és gesztus, akcentus és artikuláció, magánhangzó és mássalhangzó, metafora és pontosság, ének és próza, élőbeszéd és írás. Arra, hogy ezek hogyan tükröződnek egymásban, már láttunk példát akkor, amikor felidéztük, a szenvedély és szükséglet, illetve a hang és a gesztus oppozíciójának egymásba való átmenetét. A történetiséget (vagy ha akarjuk, a *quasi*-történetiséget) az jelenti, hogy az oppozíciók második tagja eluralkodik az oppozícióknak az eredet pólusán lévő első tagja fölött, például a szükséglet a szenvedélyen vagy a prózai nyelv az íráson. Ez a történetiség – összhangban Rousseau-nak a természet és társadalom viszonyáról alkotott általános képével – értékbeli változások sora, melynek általános iránya az oppozíciók negatív pólusának erősödése. Így a nyelv keletkezése és története ugyanúgy fejlődés és hanyatlás, mint a társadalomé: miközben

---

⁵ A részleteket, azok rekonstrukcióját és interpretációját illetően a következő helyre kell utalnom: Kelemen 1977: 274-283.

teret nyer a gondolatiság, a világosság és a pontosság nyelve, csorbul a közvetlen érzelmi kapcsolatok nyelvében élő *humanitás*.

Amikor Rousseau a *társadalminak* a *természetiből* való kiemelkedését kívánja leírni, azzal is megnehezíti a dolgát, hogy nem tételez fel valamilyen eredendő szociabilitást, mely a vadembereket már a természeti körülmények között együttműködésre készíti. Ehelyett – mint jól ismert – az egész történeti mozgás kiindulópontjaként két természetes érzületet vesz fel: az önfenntartási vágyat, melyből a társadalmi állapotban önzés lesz, és a *pitiét*, a szánalomérzést vagy részvétet, amelyből minden társas erény következik. A szánalomérzés a *humanitás* és a nyelv alapja. A *Discours* és az *Essai* némileg eltér ennek az alapelvnek a meghatározásában, ez azonban nem szolgáltat okot arra, hogy a két művet néhány régebbi kutató nyomán szembeállítsuk egymással. A *Discours*-ban olvasható meghatározás szerint a szánalom “egyetemes”, “minden elmélkedést megelőz, s oly természetes, hogy néha még az állatok is felismerhető jelét adják” (Rousseau 1755/1978: 110-111). Az *Essai* IX. fejezetében ez a meghatározás azzal egészül ki, hogy a szánalom – bár minden elmélkedést megelőz – “örökre tétlen maradna a képzelet nélkül, mely mozgásba hozza”. Ugyanezen a helyen még egy nagyon fontos mondat olvasható: “Akinek nincs képzelete, csak önmagát érzékeli, egyedül van az emberek között” (Rousseau 1781/1990: 92.). Ezek szerint az eddigi oppozíciók mellé fel kell vennünk a képzelet és az ész ellentétét, amelyen belül a képzelet bizonyul a legvégső mozgatóerőnek.

Az elméletnek a képzelet szerepével való kiegészítését szükségessé teszi az a tény, hogy valóban magyarázatra szorul, vajon miképpen válhat képessé az ember egy másik lényel való együttérzésre. Az érzelem nem alapulhat értelmi műveleten, “elmélkedésen”, de szükség van arra, hogy valami felébressze. Ez a szerep jut a képzeletnek, mely a másik lényel való

empatikus azonosulás képességeként lesz az emberek nyelvének és társas érintkezésének alapjává.⁶

Nem szabad elfelednünk, hogy az *Essai* nemcsak a nyelv, hanem a melódia és a “zenei utánpótlás” eredetét is meg kívánja magyarázni. A Rousseau-i nyelvelmélet fönti vázlatos rekonstrukciója érthetővé teszi e kérdések összekapcsolását, hiszen önmagában az a hely, melyet a szenvedély és a képzelet, vagy az akcentus és a magánhangzó a szembeállított elvek és fogalmak struktúrájában elfoglal, mutatja: a nyelvnek dallamként és költészetként kellett megszületnie. Rousseau alapvető állításai közé tartozik, hogy “a vers, az ének és a beszéd közös eredetre tekint vissza”; hogy “a költészetet előbb találták fel, mint a prózát” (Rousseau 1781/2004: 17); s hogy az ember “első kifejezései trópusok” voltak (Rousseau 1781/2004: 8). Ezzel szintén iskolát teremtett, bár voltak általa ismert és nem ismert elődei. Mint tudjuk, a nyelv és a költészet közös eredetének és metaforikus voltának tételét egy átfogó történeti elmélet keretében Vico állította fel.⁷

Az eredettől való eltávolodás hanyatlásként való leírása lehetővé teszi, hogy Rousseau a nyelvre is kiterjessze a maga kritikai szempontjait. A nyelvek változásáról alkotott történeti víziója ezért kifejezetten “nyelvkritikaként”, illetve nyelvi érveket használó társadalomkritikaként olvasható. Ez teljesen evidens azokon a helyeken, ahol a nyelv, a társadalom és a kormányzat viszonyáról beszél. Az idevágó és a korban már általános megfontolásokon túl az *Esszé* szövegének fogalmazásakor volt ehhez egy egészen közvetlen forrása is: a Port-Royal Grammatika 1754-es (!) friss kiadását bevezető Duclos-féle kommentár, amelynek egyik passzusát műve végén szó szerint is idézi: “Nagyon is filozófiai vizsgálódás tárgya lehetne a valóságban megfigyelni, és példák segítségével megmutatni,

---

⁶ Mégér itt egy futólagos és máshol kibontandó megjegyzést, hogy Rousseau-nak a képzeletre vonatkozó kiegészítése része annak a történetnek, melynek során a XVIII. század gondolkodói különböző utakon és módokon “felfedezték a képzeletet”, vagyis a költői képzeleten túl felismerték a képzelet ismeretelméleti, társadalomformáló és nyelvi szerepét. Gondoljunk itt Vico-nál az “egyetemes fantasztikus” fogalmára, Kantnál a képzelőtehetségre, mely az emberi lélek alapképessége és minden megismerés *a priori* alapja vagy Hegelnél a jelet teremtő képzeletre mint a nyelvi képesség alapjára.

hogy egy nép jelleme, erkölcsi és érdekei hogyan hatnak nyelvére” (Rousseau 1781/1990: 145).⁸

Duclos a nyelv, a politika és az erkölcs közötti összefüggés példaként hozza fel, hogy lehanyaglott a szónoklás, s a beszélgetés tónusa uralkodik el a közéletben: a templomi szószéken éppúgy, mint a törvényszéken vagy a színházban. Ennek jele – mondja a mai nyelv művelők pesszimizmusát is előre igazolva –, hogy a kiejtés korábbi változékonyságát felváltja a monotónia, redukálódnak a diftongusok, eltűnik az emelkedett prozódia, s az élőbeszéd rovására mindinkább tért hódít az írás. A nyelvi hanyatlást figyelemre méltóan a politikai hanyatlással magyarázza, mely szükségtelenné teszi, hogy a testületileg egybegyűlt nép döntsön saját ügyeiről.

Mindez tökéletesen beleillik Rousseau elképzeléseibe. Befejezésül hadd illusztráljuk ezt az írásról alkotott felfogásával.

Az írást – ellentétben a közkeletű felfogással, de ebben is Vico-hoz hasonlóan – nem a beszélt nyelv lenyomatának, hanem attól független jelrendszernek tartja: “Az írás művészete nem függ a beszédétől” (Rousseau 1781/2004: 14). Mint már korábban is láttuk, az oppozíciók sorában az írás a negatív póluson, a szükségletek, az ész, a gondolat, a konvenció oldalán helyezkedik el, s így nem a nyelvet rögzíti, nem az élőbeszédet helyettesíti, hanem éppen ellenkezőleg: “megváltoztatja a nyelv szellemét” (Rousseau 1781/2004:16). Éppen ez teszi a nép fölötti hatalom eszközévé.

Az írás tehát hatalmi eszköz, mely a demokrácia hiánya miatt lép az élőbeszéd helyébe. “A népnyelvek ugyanolyan tökéletesen haszontalanná váltak, mint az ékesszólás [...], s minthogy nincs más mondanivaló a népnek, mint az, hogy *adjatok pénzt*, ezt plakátokon

---

⁷ Vico jóval korábban szinte szó szerint azt mondta, amit Rousseau: “valamennyi nép előbb versben beszélt és csak azután prózában” (Vico 1725/1979: 204).

⁸ Ez az idézet szerepet játszott az *Essai* datálása körüli vitában, hiszen a Duclos-kommentárt, mely 1754-ben jelent meg, Rousseau nem olvashatta a *Discours* megszövegezésének idejében, ami automatikusan megoldani látszik a *Discours* és az *Essai* viszonyát. Persze mégsem ez dönti el a kérdést, hiszen az idézet lehet későbbi betoldás is.

tudatják az utcasarkon vagy katonákkal a házakban. Ezért senkit sem kell összegyűjteni: ellenkezőleg, szétszórva kell tartani az alattvalókat, ez a modern politika első alapelve” (Rousseau 1781/1990: 143-144).

E szavakkal a XVIII. század médiapolitikusa szól hozzánk. Témánk szempontjából másodlagos, hogy kritikáját nem halljuk szívesen, hiszen ma már az írást kell más, nagyobb hatalmaktól féltetni. Fontosabb, hogy megértsük: a hatalom és az írás között, ahogyan a hatalom és a különböző típusú más jelrendszerek között, Rousseau szerint nem külsődleges kapcsolat van, mely a jelek használóitól és a használat körülményeitől függ. Ellenkezőleg: a rousseau-i nyelvelmélet egészének a fényében azt kell hinnünk, hogy az írás, miként mindenfajta jelrendszer, inherensen magában hordozza a lehetőséget, hogy a maga sajátos módján hatalmi eszközzé váljon.

Irodalom

Condillac, Etienne Bonnot de (1746/1947). *Essai sur l'origine des connaissances humaines*. In: Le Roy, G. 1947: I, 1-118.

Condillac, Etienne Bonnot de (1754/1976). *Értekezés az érzetokról*. Fordította Erdélyi Ágnes. Budapest: Magyar Helikon.

Dante, Alighieri (1962). *A nép nyelvén való ékesszólásról*. Fordította Mezey László. In: *Dante Összes Művei*, 347-401, szerk. Kardos Tibor, Budapest, Magyar Helikon.

Dante, Alighieri (1979). *De vulgari eloquentia*. A cura di Pier Vincenzo Mengaldo. In: uő., *Opere Minori*, a cura di Pier Vincenzo Mengaldo, etc., Milano & Napoli: Riccardo Ricciardi Editore, 1979, II. 3-241. (A mű 1304 és 1306 között keletkezett, első nyomtatott kiadása 1515-ben jelent meg.)

Derrida, Jacques (1967a). *De la grammatologie*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Derrida, Jacques (1967b). "La linguistique de Rousseau", *Revue Internationale de Philosophie*, (4) 443-462.

Droixhe, Daniel (1978). *La linguistic et l'appel de l'histoire (1600-1680)*. Genève & Paris: Libraire Droz.

Herder, Johann Gottfried (1772/1983). *Értekezés a nyelv eredetéről*. Fordította Rajnai László. In: Herder 1983: 169-345.

Herder, Johann Gottfried (1983). *Értekezések. Levelek*. Válogatta, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Rathmann János. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Kelemen, János (1977). *A nyelvfilozófia kérdései Deascartes-tól Rousseau-ig*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó & Akadémiai Kiadó.

Robins, Robert Henry (1999). *A nyelvészet rövid története*. Fordította Siptár Péter. Budapest: Osiris Kiadó & Tinta Kiadó.

Le Roy, G. (1947). *OEuvres philosophiques de Condillac*. 3 vols. Paris: Press Universitaires de France.

Rousseau, Jean-Jaques (1755/1978). *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*. In: Rousseau 1978: 59-201.

Rousseau, Jean-Jaques (1781/1990). *Essai sur l'origine des Langues où il est parlé de la mélodie et de l'imitation musicale*. Texte établi et présenté par Jean Starobinski. Paris: Éditions Gallimard.

Rousseau, Jean-Jacques (1781/2004). *Esszé a nyelvek eredetéről, melyben a melódiáról és a zenei utánzásról is szó esik*. Fordította Lőrinszky Ildikó. Budapest: ld. a jelen kötetet.

Rousseau, Jean-Jaques (1978). *Értekezések és filozófiai levelek*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Ludassy Mária. Fordította Kis János. Budapest: Magyar Helikon.

Vico, Giambattista 1725(1979²). *Az új tudomány*. Fordította Dienes Gedeon és Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó.